

Ο Μαξ και η Φαινομενολογία

Ο Βίκτωρ Ουγκό εκτιμούσε αναδρομικά ότι την ημερομηνία της γέννησής του, το 1802,

Ήδη ο Ναπολέων ξεπρόβαλε πίσω από τον Βοναπάρτη
Και ήδη από τον πρώτο πρόξενο, από κάθε άποψη,
Το μέτωπο του αυτοκράτορα συνέθλιβε το στενό προσωπίο

Όταν δημοσιεύτηκε η *Φαινομενολογία*, το 1807, η ιδέα της Αυτοκρατορίας είχε ήδη σχηματιστεί στο νου του Βοναπάρτη* ωστόσο, οι πιο θερμοί θαυμαστές του δεν υποψιάζονταν τις μυστικές του φιλοδοξίες. Αντιστοίχως, ποιος θα μπορούσε λοιπόν να προαισθανθεί στη *Φαινομενολογία* το σύνολο της πλούσιας ανάπτυξης της εγγεληνής φιλοσοφίας; Αναγνωρίζουμε το σπόρο όταν το φυτό έχει πια βλαστήσει.

Ο Βίκτωρ Ουγκό δεν αναδείκνυε όμως τις κρυφές υποσχέσεις της αυτοκρατορικής προσωπικότητας μόνο για να τονίσει καλύτερα, κατ' αντίθεση, τη δική του απόγνωση για τον άθλιο νεότοκο,

[...] που δεν είχε καν επαύριο [...]

Ποιος θα πόνταρε έστω και μια πεντάρα το 1807 στο φιλοσοφικό μέλλον του Χέγκελ; Η *Φαινομενολογία* δεν του άνοιξε τις πόρτες της επιτυχίας. Θα παρέμενε σε λανθάνουσα κατάσταση για πολλά χρόνια.

Το έργο αυτό, που δημοσιεύθηκε σε διακόσια αντίτυπα υπό άθλιες συνθήκες από όλες τις απόψεις, κακοδεμένο, κακοπουλημένο, συνταγμένο άλλωστε βιαστικά, δεν άγγιξε παρά ένα ελάχιστο ποσοστό αναγνωστών το οποίο ξεχώρισε μέσα στο μικρό κοινό των Γερμανών καθηγητών στους οποίους απευθυνόταν ο Χέγκελ. Από όλα τα βιβλία του Χέγκελ, αυτό είναι που προκάλεσε το λιγότερο ενδιαφέρον, και γρήγορα εγκαταλείφθηκε.

* Ο J. D'Hondt είναι ομότιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ, πρώην πρόεδρος της Γαλλικής Φιλοσοφικής Εταιρείας.

Είναι αλήθεια ότι μεταξύ ορισμένων άγγλιπων πνευμάτων που το υποδέχθηκαν και εμπιστεύθηκαν τον συγγραφέα του ήταν ο Γκαίτε. Ωστόσο –ένδειξη της δυσμένειας στην οποία έπεσε για καιρό– δεν μεταφράστηκε στα γαλλικά παρά το 1939-1940, έναν αιώνα μετά το θάνατο του Χέγκελ και σε παρόμοια ατμόσφαιρα πολέμου με αυτή κατά την οποία είχε έλθει στον κόσμο.

Η πηγή

Ο Μαρξ γνώριζε το έργο του Χέγκελ, από το οποίο δανείζεται στοιχεία τόσο ευρέως. Φαίνεται ιδιαίτερα γοητευμένος από τη *Φαινομενολογία*, για την οποία οι περισσότεροι σύγχρονοι του αδιαφορούσαν.

Το 1844 έπαψε ήδη να είναι εγγελιανός με την έννοια μιας καθολικής και άνευ κριτικής προσκόλλησης στο σύστημα. Αναγνώριζε τον εξέχοντα ρόλο του Φόουερμαπαχ στη χειραφέτησή του από τον εγγελιανισμό. Αποδίδει λοιπόν στις δημοσιεύσεις του την αξία ότι είναι «από την εποχή της *Φαινομενολογίας* και της *Λογικής* του Χέγκελ, τα μόνα γραπτά όπου υπάρχει περιεχόμενο μιας πραγματικής θεωρητικής επανάστασης»¹.

Πρόκειται, την ίδια στιγμή, για την επικύρωση του επαναστατικού χαρακτήρα του εγγελιανισμού στην εποχή του. Ο εγγελιανισμός εκπροσωπεί κατά τη γνώμη του την προτελευταία φιλοσοφική επανάσταση, ο Φόουερμαπαχ την τελευταία, και εκείνος προτίθεται να ολοκληρώσει την επόμενη, την πιο ριζοσπαστική. Αποστέλλει τους προγόνους του στις αντίστοιχες εποχές τους.

Ως προς το εγγελιανό εγχείρημα, θεωρεί ότι η *Φαινομενολογία* εξαπολύει την πρώτη επίθεση, καθοριστική, ενάντια στην «παλαιά μεταφυσική» και ότι εγκαινιάζει νέες ατραπούς της σκέψης.

Στην πραγματικότητα άλλα υποσχόμενα σημάδια είχαν προηγηθεί της *Φαινομενολογίας*. Υπό τον τίτλο *Πρώτα γραπτά* συγκεντρώνονται τα προγενέστερά της άρθρα του Χέγκελ. Ο Μαρξ είχε τη δυνατότητα να τα γνωρίσει εν μέρει.

Ακόμη πιο πριν, ο Χέγκελ είχε συνθέσει δοκίμια, πραγματικά από τα πρώτα, και είχε διδάξει στην Ιένα. Τις νεανικές αυτές απόπειρες προτίμησε, για διάφορους λόγους, να τις αφήσει χειρόγραφες. Ο Πωλ Ροκ τις έκανε γνωστές εν μέρει το 1906, και ο Νολ τις δημοσίευσε υπό τον διφορούμενο τίτλο *Θεολογικά γραπτά του νεαρού Χέγκελ* το 1907. Υπάρχουν ελάχιστες πιθανότητες να μπόρεσε να τις διαβάσει ο Μαρξ, με εξαίρεση ίσως ορισμένα αποσπάσματα που επέλεξε ο Ρόζενγκραντς ακριβώς το 1844.

Η διακριτικότητα του Χέγκελ, οι μεγάλες παραλείψεις των μεταγενέστερών του, συμβάλλουν στη όξυνση της εντύπωσης της προτεραιότητας και της μοναξιάς που εμπνέει η *Φαινομενολογία*. Ο Μαρξ την ανάγει στην τάξη της πραγματικής έναρ-

ξης, δεν οφείλει όμως να διαπιστώσει, όπως το κάνουμε εμείς σήμερα, ότι εκφράζει μια σκέψη ήδη ιδιαίτερα επεξεργασμένη, ότι απορρέει από έναν βαθύ στοχασμό, ότι στηρίζεται σε μια τεκμηρίωση εκπληκτικά ευρεία και ποικιλόμορφη;

Το 1844 απονέμει στη *Φαινομενολογία* την τιμή του «τόπου γέννησης» του εγελιανισμού. Η γαλλική μετάφραση αποδίδει την *Geburstätte* με τον όρο «πρωτότυπη πηγή»². Δεν στρέφεται προς αυτήν την «πηγή» παρά μόνο επειδή κάποτε αφέθηκε να παρασυρθεί από τον ποταμό που αυτή δημιουργεί, και επειδή διασχίζει αντίθετα, ενάντια, το ρεύμα του. Ο χείμαρρος καθορίζει την πηγή, όχι το αντίθετο. Ο Μαρξ εκτιμά λοιπόν ότι εάν θέλουμε να εξετάσουμε το εγελιανό σύστημα «πρέπει αφετηρία μας να είναι η *Φαινομενολογία*, η πραγματική πηγή (*Geburstätte*) και το μυστικό (*Geheimnis*) της φιλοσοφίας του Χέγκελ»³.

Για να εκφράσουμε τον θαυμασμό ή την απέχθειά μας για τους σπόρους (*Keim*)⁴ της, θα ήταν καλύτερα να περιμένουμε, με τον Μαρξ, την ανάπτυξη του μεγαλειώδους δέντρου, και ακόμη να κάνουμε υπομονή ως την εποχή της παρακμής του. Έπρεπε ο εγελιανισμός να ξεπεραστεί από ορισμένες απόψεις, για να μπορέσουμε να ισχυριστούμε ή ακόμη και απλώς να ελπίζουμε να τον κατανοήσουμε σε όλη του την πληρότητα. Δεν καταλαβαίνουμε ποτέ πραγματικά παρά μόνο εκ των υστέρων.

Άλλωστε, η πρόθεση του Μαρξ δεν είναι παιδαγωγικού χαρακτήρα. Πολύ λίγοι δάσκαλοι του εγελιανισμού θα συμβούλευαν τους μαθητές τους «να αρχίσουν με τη *Φαινομενολογία*». Αυτό θα απωθούσε πρόωρα τους ερασιτέχνες.

Ο Μαρξ χαρακτηρίζει κυρίως τη δική του παρέμβαση, υποδεικνύοντας πάντα ένα σημείο-αφετηρία σε εκείνους που, γνωρίζοντας τον εγελιανισμό όπως εκείνος, επιθυμούν να του ασκήσουν συστηματική κριτική. Και φυσικά, το σημείο-αφετηρία της κριτικής πρέπει να είναι το σημείο-αφετηρία της θεωρίας στην οποία ασκείται κριτική! Και η κριτική αυτή (μεθοδική εξέταση ενός αντικειμένου προκειμένου να εκτιμηθεί και, εάν είναι δυνατόν, να γίνει καλύτερο) θα γίνει με τη σειρά της ένα από τα σημεία-αφετηρίες, ένας από τους «τόπους γέννησης», μεταξύ άλλων, της φιλοσοφίας του Μαρξ. Υπάρχει εκεί, όπως οι κρυμμένοι σπόροι που πρόκειται να εξελιχθούν.

Εάν θέλουμε να εξετάσουμε σοβαρά το εγελιανό σύστημα με κριτικό τρόπο, για να ξεχωρίσουμε, επί παραδείγματι, το πεπαλαιωμένο από αυτό που αξίζει ακόμη να αναπτυχθεί, και για να ανακαλύψουμε σε αυτό κυρίως τις εγγενείς κριτικές ιδιότητές του, σπαταλημένες από μαθητές χωρίς κατανόηση, είναι λοιπόν προτιμότερο να αρχίσουμε από τη *Φαινομενολογία*. Θα συλλέξουμε τα νεαρά βλαστάρια όταν θα είναι ακόμη ολόφρεσκα, θα καταπνίξουμε τα εκτρώματα στην κούνια. Δεν πρέπει να περιμένουμε να κερδίσουν σφρίγος στις πολεμικές και να πάρουν τελικά μια μορφή αντίστασης.

Υπάρχει κάτι σαν πλεόνασμα δολοφονικής κριτικής στην καταστροφική *Φαινομενολογία*, αλλά δεν είναι ακόμη αρκετά κριτική, σύμφωνα με τον Μαρξ, επειδή είναι εξ αρχής συμβιβασμένη με την ιδεαλιστική στάση.

Ο εγγελιανισμός προσφέρεται στον νεαρό Μαρξ ως αντικείμενο προς κριτική. Έχει ήδη αμφισβητηθεί, αποκηρυχθεί, «διαψευστεί». Αλλά, σύμφωνα με την οπτική του Μαρξ, υπάρχει ήδη σε αυτόν μια εγγελιανή κληρονομιά: δεν ασκήθηκε πραγματικά κριτική, δηλαδή στον εγγελιανό τρόπο καθ'αυτό, που σημαίνει να έλθει στο φως η διαδικασία της ανάπτυξής του, να εντοπιστούν οι ενδόμυχες αντιφάσεις του, να γίνει ένας απολογισμός αυτού που κατέστρεψε και δημιούργησε, να προβλεφθούν ή να διαπιστωθούν οι συνθήκες της απαραίτητης αυτοκτονίας του και της γέννησης άλλου πράγματος μέσα σε αυτόν.

Ο σεβασμός και ο θαυμασμός του Μαρξ για τον Χέγκελ, που επιβεβαιώνονται διαρκώς, δεν συνεπάγονται διόλου μια συμφωνία με τη φιλοσοφία του, την πολιτική του, τη θεωρία του περί δικαίου, την αισθητική του, κ.λπ. Ο Μαρξ θέλει μάλλον να δώσει τη χαριστική βολή στο σύστημα του Χέγκελ ως σύστημα, που ήταν ήδη θύμα πολλών επιθέσεων και βρισκόταν σε δύσκολη θέση. Το 1844 προτείνει την εισαγωγή ενός νέου τρόπου σκέψης.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε αυτήν τη θεμελιώδη διαφορά και θέση (που αφορά το θεμέλιο, τη βάση) κάθε φορά που επιμένουμε στο διαχωρισμό των αναρίθμητων δεσμών συγγένειας μεταξύ Χέγκελ και Μαρξ, αφού αν δεν προσέξουμε πολύ κινδυνεύουμε να καταλήξουμε ο Μαρξ να θεωρηθεί απλώς συνεχιστής του γερμανικού ιδεαλισμού, ο οποίος πάσχει από αθεράπευτη αρρώστια.

Η διαλεκτική μου μέθοδος δεν διαφέρει απλώς θεμελιωδώς από εκείνη του Χέγκελ αλλά είναι το ακριβώς αντίθετό της. Για τον Χέγκελ, η διαδικασία της σκέψης, την οποία φτάνει στο σημείο να ανακηρύσσει σε αυτόνομο υποκείμενο υπό την ονομασία της Ιδέας, είναι δημιουργός του πραγματικού, που δεν αποτελεί παρά την εξωτερική εκδήλωσή της. Σε μένα, αντίθετα [...]

Αλλά:

Η μυστικοποίηση που υφίσταται η διαλεκτική στα χέρια του Χέγκελ δεν ακυρώνει με κανέναν τρόπο το ότι πρώτος αυτός εξέθεσε τις γενικές μορφές κίνησης με καθολικό και συνειδητό τρόπο. Στο έργο του Χέγκελ τη συναντούμε με το κεφάλι κάτω και πρέπει να την αναστρέψουμε (*umstülpen*) για να ανακαλύψουμε τον λογικό πυρήνα υπό το μυστικιστικό περίβλημα.⁵

Με τον Μαρξ η διαλεκτική άλλαξε βάση, και μετατοπίστηκε. Πρόκειται όμως πάντα για την εγγελιανή διαλεκτική,

Ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο διαλεκτική με διάφορους τρόπους και προεκτάσεις. Σχεδιάζει ενίοτε ένα ολόκληρο σύστημα που συνολικά ανακηρύσσεται διαλεκτική. Και ενίοτε έναν ιδιαίτερο τρόπο εργασίας, δηλαδή μια μέθοδο δίχως προσκόλληση σε κάποιο συγκεκριμένο σύστημα, που μπορεί να εμψυχώνει πολλών

ειδών πραγματικότητες (το πνεύμα, τη συνείδηση, τη φύση, την υποτέλεια, το παιχνίδι, τα όνειρα, τις ιδεολογίες, σε ένα ιδεαλιστικό δογματικό πλαίσιο, μυστικιστικό, υλιστικό, καρτεσιανό, ρουσσώϊκό, καντιανό, κ.λπ.) και που ασκείται με μεγάλη εγκυρότητα και περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία.

Ο Μαρξ προσπαθεί να διαλύσει τις αυταπάτες του φιλοσοφικού ιδεαλισμού χάρη σε μια υλιστική διαλεκτική, αποκρυπτογραφεί τα μυστήρια και καταγγέλλει υπόγειες αντιφάσεις που κρατούν τον αντίπαλό του σε αρχαϊσμούς ή τον παρασύρουν σε υπερβολές. Τον αφήνει να καταλυθεί από μόνος του.

Έχει ενδιαφέρον η διαπίστωση ότι η κατάρρευση του σοσιαλισμού στην Ευρώπη στο τέλος του 20ού αιώνα ήταν απόρροια, ουσιαστικά, μιας τυπικής διαδικασίας εσωτερικής διάλυσης καθεαυτήν και δι' εαυτής, δίχως εξωτερική βία μεγέθους συγκρίσιμου με το γεγονός, και άρα βασίστηκε στον ίδιο τον τρόπο του μαρξιστικού κριτικού συλλογισμού, με έναν τρόπο παράδοξα αποδοσμένο σε καθεστώα που διατεινόταν τουλάχιστον ότι εμπνεύστηκαν από αυτόν το μαρξισμό.

Κατά ορισμένους αναγνώστες του, μια από τις δυσκολίες του Μαρξ προέρχεται από την αποκήρυξη της σχέσης με τον Χέγκελ, που εξάλλου δεν είναι τόσο εύκολο να γίνει κατανοητή και η παρακολούθηση των λεπτομερειών της δεν γίνεται με άνεση. Για να την κατανοήσουμε, πρέπει από πριν να πείσουμε τον εαυτό μας ότι ένας συγγραφέας, κληρονομώντας θετικά στοιχεία από έναν δάσκαλο, μπορεί επίσης να συλλάβει ορισμένες καλές εμπνεύσεις αρνητικά. Όταν ασκούμε κριτική σε κάποιον, όπως επίσης και όταν τον συντριβούμε, σημαίνει ακόμη ότι του οφείλουμε κάτι. Η δράση μεταμορφώνει τον δρώντα, και τα θριαμβευτικά λάφυρα κοσμούν τον νικητή. Δεν βγαίνουμε ακέραιοι.

Η γοητεία

Τι θα μπορούσε να αιχμαλωτίσει ιδιαίτερα το πνεύμα του Μαρξ στη *Φαινομενολογία*;

Ίσως καταρχάς ο πλούτος πνευματικού περιεχομένου, η αφθονία ιδεών. Σε αυτή την τεράστια επιχείρηση ανάκτησης ο Χέγκελ πραγματεύεται τα πάντα, ή όλες τις μεγάλες κατηγορίες των πάντων. Το κάνει ποικιλοτρόπως: αναλυτικά ή συνοπτικά, υπαινικτικά ή διεξοδικά, πληκτικά ή λακωνικά, πεζά ή ενίοτε ποιητικά. Επισκέπτεται όλα τα πανοράμια της πραγματικότητας και δεν διστάζει να εισβάλει επίσης και στις πίσω αυλές. Τα πάντα τον προσκαλούν να παρεκκλίνει.

Ο Μαρξ αποκαλύπτει τον καταστρεπτικό χαρακτήρα της *Φαινομενολογίας*: καταστρέφει κάθε σταθερότητα, κάθε υποτιθέμενη μονιμότητα. Δεν αφήνει να επιζήσει στο πέρασμά της κανένας περίοπτος πολιτισμός, κανένα «αποδεδειγμένο» δόγμα, καμία καθιερωμένη συναίνεση, καμία «αιώνια» αξία, καμία καθορισμένη

ουσιαστικότητα: ό,τι έχει τελειώσει οφείλει να λάβει πραγματικά τέλος. Τα καθορισμένα όντα δεν είναι αληθινά, δεν είναι παρά φαινόμενα της Ιδέας: «Η ιδανικότητα αυτή του τελειωμένου είναι η κύρια πρόταση της φιλοσοφίας, και κάθε πραγματική φιλοσοφία είναι γι' αυτόν το λόγο ιδεαλισμός»⁶.

Η *Φαινομενολογία* λοιπόν αποκαλύπτεται ως πολύ «αρνητική», ή αρνήτρια, απέναντι στα λογικά ή κοινωνικά φαινόμενα που η Ιδέα δημιουργεί μόνο και μόνο για να τα κάνει να εξαφανιστούν, εφήμερες φουσαλίδες σε έναν αφρό που της αρέσει να τον κάνει να «αφρίζει» μόνο μέχρι εκείνη. Επειδή γνωρίζει τη συνέχεια αυτού του μοναδικού έργου, και επειδή σκοπεύει να δώσει μια άλλη συνέχεια, ο Μαρξ διακρίνει ταυτόχρονα τις ανακατεμένες αρετές και αδυναμίες:

Στη *Φαινομενολογία* –παρά την ολοκληρωτικά αρνητική και κριτική της πτυχή, και παρά την κριτική που εμπεριέχει και που συχνά προβλέπει (*vorgreifend*) ευρώς τη μετέπειτα εξέλιξη– βλέπουμε ήδη σε λανθάνουσα κατάσταση, να υπάρχει εν σπέρματι (*als Keim*), δυνάμει (*Potenz*), και ως μυστήριο (*Geheimnis*, προτιμότερο: μυστικό), τον μη κριτικό θετικισμό και τον αντίστοιχα μη κριτικό ιδεαλισμό των τελευταίων προϊόντων του Χέγκελ – αυτή η φιλοσοφική αποσύνθεση και παλινόρθωση της εμπειρικής υπάρχουσας πραγματικότητας.⁷

Οποία πηγή, χειμαρρώδης και υπερχειλίζουσα! Ο Φίχτε ανακάλυπτε στο έργο του Καντ πολλά περισσότερα από όσα ο ίδιος θεωρούσε ότι είχε προσφέρει. Ο Χέγκελ εκτιμούσε ότι ο Φίχτε είχε λανσάρει ένα κίνημα σκέψης που τον ξεπερνούσε. Ο Μαρξ ανακάλυπτε στη *Φαινομενολογία* «την κρυφή κριτική, ακόμη σκοτεινή για την ίδια και αποπροσανατολιστική [...]. Βρίσκουμε σε αυτήν όλα τα στοιχεία της κριτικής, και εκείνα που είναι ήδη συχνά έτοιμα και επεξεργασμένα με έναν τρόπο που ξεπερνά κατά πολύ (*übertreffend*) την εγγεληνή οπτική»⁸.

Τα σπέρματα της θεωρίας που ανέπτυξε ο Χέγκελ, ακόμη και ορισμένα σπέρματα της θεωρίας του Μαρξ, αναδύονται στη *Φαινομενολογία*, αντιμετωπίζονται διαλεκτικά. Ωστόσο, ο Χέγκελ δεν προσφέρει αυτόν τον εμπλουτισμό παρά σε λανθασμένα φαινόμενα, γεγονότα και διαδικασίες που επιλέγονται δίχως κριτική από τις κοινές εμπειρικές αναπαραστάσεις.

Οποία θαυμάσια διαλεκτική αυτή του αφέντη και του υπηρέτη! Ο Χέγκελ όμως παρουσιάζει έναν κύριο και έναν υπηρέτη όπως βλέπουν τους εαυτούς τους ίσως οι ίδιοι, όπως οι μάρτυρες τούς φαντάζονται ίσως εκείνη την εποχή, σε μια ροβινσωνιάδα που δεν θα τολμούσαμε καν να αφηγηθούμε στα παιδιά σήμερα⁹.

Ο Μαρξ δεν αφήνει να τον ξεγελάσει αυτό, αλλά δεν περιφρονεί καθόλου αυτές τις αυταπάτες και τα λάθη: στρώνουν το μονοπάτι της γνώσης. Οι αυταπάτες αυτές εξαφανίζονται μόνες τους σταδιακά από την ίδια τους την αντιφατική ανάπτυξη. Ο Μαρξ θαυμάζει αυτή την πολύπλοκη κίνηση που οδηγεί τις πιο χυδαίες και τις

πιο εύθραυστες αλήθειες στις πλέον σταθερές και υψηλές αλήθειες. Από αυτήν την άποψη, η *Φαινομενολογία* πραγματοποιεί στις διαδοχικές της φάσεις το ίδιο έργο κατεδάφισης στο οποίο επιδίδεται ο ανιψιός του Ραμώ στον διάλογο του Ντιντερό που παραθέτει ο Χέγκελ.

Αυτός απογυμνώνει πρακτικά από την υποτιθέμενα απόλυτη αξία τους όλες τις ηθικές επιταγές που έχουν κληρονομηθεί από το παρελθόν και γενικά αποτελούν αντικείμενο σεβασμού στο παρόν. Δείχνει με τις πράξεις του, και κυρίως με τα «κυνικά» του λόγια, «την απόλυτη ανουσιότητα τού απολύτως ουσιαστικού»¹⁰, «τη ματαιότητα όλων των *πραγμάτων* και τη δική του ματαιοδοξία»¹¹.

Ο Χέγκελ αντιμετωπίζει όλα τα πράγματα ως πράγματα, αλλά εκφέροντάς τα με άλλον τρόπο, την ίδια «συντριπτική κρίση» (*zerreissend*)¹² με τον Ραμώ. Στην παρακμή κάθε μορφής της συνείδησης μπήγει το νικητήριο λάβαρο του απέραντου ιδεαλισμού. Κάτι που είναι, για όλες τις μορφές, ένα ωραίο τέλος.

Ο Μαρξ απορρίπτει αυτό το συμπέρασμα, αλλά η καταστροφή τον συναρπάζει και θαυμάζει, στην πορεία, την εναλλαγή εξαφάνισης και εμφάνισης νέων μορφών.

Ολόκληρος ο εγελιανισμός βρίσκεται εν σπέρματι στη *Φαινομενολογία*; Οι σύγχρονοι εγελιανιστές δύσκολα θα συμφωνούσαν σε αυτό το σημείο. Ορισμένοι από αυτούς διαφωνούν ήδη για την ηγεμονία της *Λογικής* ή της *Εγκυκλοπαίδειας*, της διαλεκτικής ή του συστήματος. Σε κάθε περίπτωση είναι αδιαμφισβήτητο ότι στη *Φαινομενολογία* απαντούν τα σπέρματα αυτού που ενδιαφέρει τον Μαρξ και αυτού που επέλεξε από την εγελιανή κληρονομιά. Δεν θα με αναζητούσες εάν δεν με είχες ήδη βρει.

Η κριτική ανάλυση της *Φαινομενολογίας* επιτρέπει στον Μαρξ να αποκαλύψει το μυστικό του ιδεαλισμού, φιλοσοφίας που στο βλέμμα αυτού του υλιστή έχει την αύρα της υπερβολής, όπως αντίστροφα ο υλισμός μοιάζει με τρέλα κατά την κρίση των ιδεαλιστών.

Η *Φαινομενολογία* εκθέτει με πρωτότυπο και έξοχο τρόπο τη μοίρα που οδηγεί ένα πνεύμα, εξαιρετικά χαρισματικό και διαμορφωμένο, στον απόλυτο ιδεαλισμό. Ο Χέγκελ παρουσιάζει αυτήν την εμμονή ως πνευματική ανύψωση με αντιθετικές διαδοχικές βαθμίδες. Ο υλιστής αναγνώστης μπορεί να «κατασκοπεύσει» τους δισταγμούς του, τα λανθασμένα του βήματα, τις υπεκφυγές του στην εκτέλεση του έργου του, και να ανακαλύψει τη λαθραία διαδικασία που το ενισχύει στο σύνολό του.

Ταυτόχρονα, ο Μαρξ παρατηρεί σε αυτή την τεράστια φαγοκύτωση της ανθρωπίνης εμπειρίας την προσπάθεια του Χέγκελ να την κάνει να αφομοιώσει το σύνολο της ζωής – και αξίζει να επωφεληθούμε από αυτό. Είναι σαφές ότι η επίδραση της *Φαινομενολογίας* πάνω του ξεπερνά κατά πολύ το εύρος αυτού που αναγνωρίζει σ' αυτήν. Ελλείπει προγενέστερων συστηματικών μελετών, διστάζουμε να σχεδιάσουμε έναν κατάλογο επωμισμένων χρεών, σιωπηρών ανακάμψεων, μηχανικών μιμήσεων.

Συχνά ο Μαρξ εξερευνά θέματα της εγγελιανής σκέψης παίρνοντάς τα για ληφθείσες απόψεις, που, εξαιτίας της λήθης της προέλευσής τους, θεωρούνται αυτονόητες, όπως για παράδειγμα η ιδέα ότι η συνείδηση προκύπτει από ένα διαχωρισμό της ύπαρξης, κάτι που την καθιστά θεμελιωδώς μια επανάληψη ή μια αντανάκλαση – πηγή της «θεωρίας της αντανάκλασης» του.

Όταν ο Μαρξ ξαναπιάνει αρνητικά για λογαριασμό του μια πρόταση του Χέγκελ, είναι σαν να αποδίδει αρνητικό πρόσημο στη *lexis*. Το *assertio* ανατρέπεται, αλλά το περιεχόμενο, ο δεσμός που έχει καθιερωθεί από τον Χέγκελ μεταξύ εννοιών, συχνά εξάλλου απομακρυσμένων μεταξύ τους, επιμένει. Υπάρχει μάλιστα σε αυτό το σημείο μια συνταγή εφαρμογής πολύ γενική: η αντιστροφή (*Umschlag*) ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, η επιστροφή (*Umstülpung*), που σχετίζεται με άλλους χειρισμούς.

Εντέλει ορισμένες κατευθύνσεις της σκέψης του Μαρξ ή του Ένγκελς δεν συμφωνούν παρά μόνο φαινομενικά με αυτές του Χέγκελ. Όπως και να 'χει, δεν είναι καθόλου εύκολο να ελέγξει κανείς την ύπαρξη μιας επιρροής. Πρέπει να είναι επιφυλακτικός κανείς, και να μην βρίσκει απατηλά ομοιότητες που επιθυμεί. Στον τομέα αυτόν, ενδεχομένως περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, μια μεθοδική αμφιβολία οφείλει πάντα να απειλεί τα αποκτημένα αποτελέσματα. Η εργασία συνεχίζεται. Για να πούμε την αλήθεια, μόλις άρχισε.

Η καινοτομία

Δεν επιστρέφουμε ποτέ άπρακτοι από την άγρα ιδεών στη *Φαινομενολογία*. Υπάρχουν σε αφθονία και μας έλκουν. Ο Μαρξ, γοητευμένος από πολλές πτυχές του έργου, πρέπει να εντυπωσιάστηκε –όπως όλοι οι πρώτοι αναγνώστες του– από την καινότητά του, την πρωτοτυπία του.

Το εγγελιανό εγχείρημα είχε αρκετά στοιχεία για να καταπλήξει τους σύγχρονους του, εφόσον θα το διάβαζαν. Δεν θα μπορούσαν διόλου να το κατανοήσουν παρά κατά το ήμισυ, αλλά αυτό το μισό θα αρκούσε. Ποτέ πριν μια φιλοσοφία δεν είχε εκτεθεί υπό αυτή τη μορφή, ένα ανάγνωσμα φιλοσοφικής παιδείας, μια συγκοπτόμενη γένεση, η αφήγηση μιας τάχα ανώνυμης εμπειρίας, αλλά ιδιαίτερα προσωπικής στην πραγματικότητα, που έδινε σε πολλά σημεία την εντύπωση του ημιτελούς και ακόμη και του πρόχειρου: μοναδικό διάβημα στο είδος του, που ποτέ δεν υπήρξε σοβαρή απομίμησή του· δίχως αμφιβολία αμιμήτο. Το έργο αυτό προϋποθέτει οι ενδεχόμενοι αναγνώστες του να διαθέτουν πολύ πλούσια καλλιέργεια, με τις αναφορές του ή τους υπαινιγμούς του όχι μόνο στις φιλοσοφίες του παρελθόντος, αλλά επίσης στους αρχαίους Έλληνες Τραγικούς, στους φεουδαρχικούς θεσμούς, στις πρόσφατες επιστημονικές θεωρίες, στις ανατροπές της στιγμής, στα

γεγονότα του παρόντος, κ.ά. Υπάρχει γνώση στην οποία δεν αναφέρεται; Και αυτή η εκπληκτική φιλοδοξία να οδηγήσει τους πάντες, από ατραπούς συχνά στενές και δαιδαλώδεις, σε μια γνώση που θα ήταν απόλυτη, στο απόλυτο!

Το σχέδιο, οι συνθήκες, το ύφος, η αντίθεση με αυτό που είχε συνηθίσει κανείς στη φιλοσοφία, όλα μέσα στο εν λόγω έργο συνέβαλαν στο να προκαλεί ένα είδος εκτοπισμού, ένα σάστισμα και, εν γένει, αποθάρρυνση. Εκείνοι όμως οι λιγοστοί που είχαν με κάποιον τρόπο προετοιμάσει το πνεύμα τους να ξαναζήσει μια τέτοια περιπέτεια θα κατέληγαν να τέρπονται από αυτή την τόλμη, από όλα αυτά τα ευρήματα, από αυτήν τη μυστική φρεσκάδα.

Η καινοτομία σημαδεύεται εξαρχής από μια ρήξη με τους δασκάλους, σε πείσμα μιας ορισμένης πίστης· με τον Καντ, με τον Φίχτε που δεν είχαν καταφέρει να εγκλιματίσουν πραγματικά τις ιδέες τους στη Γερμανία και που δεν απολάμβαναν την τωρινή φήμη τους. Τυπικά ήταν αποκλεισμένοι από το *Sift*, το προτεσταντικό σεμινάριο του Τύμπιγγεν, και εγγράφονταν στον *Κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων των καθολικών*.

Δεν αμύζει να αντιπαραβάλλουμε τον Χέγκελ της *Φαινομενολογίας* με αυτούς, αλλά με τον Βολφ, για να τον δούμε καλύτερα καθαυτόν. Ο Βολφ είχε εμπνεύσει όλη τη διδασκαλία που έλαβε ο Χέγκελ, είχε κυριαρχήσει μόνος στη γερμανική κουλτούρα για πενήντα χρόνια – μοναδική επίδοση μακροζωίας που δεν ηττήθηκε ποτέ. Τον αναγνωρίζουμε επίσης εκτός Γερμανίας και μέχρι την *Εγκυκλοπαίδεια* του Ντιντερό. Ο Μαοξ συμφωνεί με τον Χέγκελ για να τον εγκαταλείψει: είναι ενοχλητικός. Η ενόχληση προσφέρει ένα νέο κριτήριο της φιλοσοφικής αχρηστίας!

Ιδωμένη με ένα βολφικό βλέμμα, ακόμη και για τους καντιανούς ή φιχτικούς στασιαστές, η *Φαινομενολογία* αναδυόταν ξαφνικά σαν ένα τερατώδες δημιούργημα. Αντί για έναν καλά ταξινομημένο συνδυασμό ξεκάθαρων ιδεών, διαχωρισμένων οι μεν από τις δε, που θα πραγματευόταν καθαυτές στην απόλυτη κυριότητά τους, σε λογική αντιπαράθεση και σε υπεράσπισή τους, άλλωστε, με επιχειρήματα διαμορφωμένα σε κωδικοποιημένες αντιπαράθεσεις, η *Φαινομενολογία* ξεδίπλωνε μπροστά στους θεατές της ένα είδος ταινίας σε επεισόδια, κομμένης σε δολοφονικές συνέχειες, ή κυρίως μια διαδοχή αμοιβαία εγκιβωτισμένων διαφανειών, με την κάθε μία να εμφανίζεται απρόοπτα, και να ζει καθαυτή και δι' εαυτήν. Και παράλληλα, αναφορές σε συγγραφείς αμφίβολης φιλοσοφικής ταυτότητας και που δεν φαίνονταν πολύ ορθόδοξοι: Ντιντερό, Λέσινγκ, Γκαίτε, Λίχτενμπεργκ! Και, επιπλέον, η αυθάδεια αυτή να μην αφήνει να παρεμβαίνει η έννοια του Θεού με άλλο τρόπο παρά μόνο εν παροδω, αλλά ούτε στην αρχή ούτε κυρίως στο τέλος, ούτε άλφα ούτε ωμέγα, καταπατώντας τους νόμους του είδους και τους κανόνες της ευπρέπειας.

Ο Χέγκελ ανακτά επιδέξια όλο το παρελθόν για να το στρέψει ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό.

Σε αυτήν την πρωτοτυπία, σε αυτή την ανυποταξία, η *Φαινομενολογία* αποτελεί ένα είδος μανιφέστου, διακήρυξη, και μέσω του παραδείγματος, ένα είδος γέννησης εντυπωμένης σε μια πληθώρα αναγγελτήριων θανάτου. Δεν της λείπει φυσικά η μαχητικότητα, ρητή σε ορισμένα από τα επιθετικά κομμάτια της, και επίσης υπονοούμενη και ακμαία «χοντρικά» από τη μοναδική άσεμνη ύπαρξή της. Η κρίση του Χέγκελ δεν χαρίζεται σε τίποτα, διότι τίποτα στον κόσμο δεν αντιστέκεται στο πέρασμα του χρόνου. Επιζεί μόνο αυτή, κατασκηνώνοντας δυναμικά πάνω στα ερείπια, αλλά καλύπτει αυτή την ηγεμονία με ένα πέπλο σεμνότητας, φτάνοντας μέχρι το σημείο να προτείνει ένα είδος ανωνυμίας, και παραχωρεί στα θύματά του την παρηγόρια μιας εν βρασμού ανάμνησης.

Η *Φαινομενολογία* ισχυρίζεται ότι αφήνει τα περιεχόμενα της σκέψης να μιλούν από μόνα τους, εμπνευσμένη από μια μέθοδο που κατέληξε να είναι το καθολικό περιεχόμενο. Ο διάσημος «Πρόλογός» της συνοψίζει διάφορες πτυχές αυτής της μεθόδου υπό μια πιο παραδοσιακή μορφή, αλλά είναι για να πείθει καλύτερα ότι η φιλοσοφία εξαφανίζεται πίσω από το έργο της. Δεν είναι παρά ο ταπεινός γραμματέας του Απόλυτου. Όπως το έθεσε ο Μπωντλέρ με αφορμή τον Μπαλζάκ: «Δεν φταίει ο συγγραφέας εάν τα πράγματα μιλούν από μόνα τους τόσο δυνατά».

Η ταπεινότητα αυτή μόλις που κρύβει την ιλιγγιώδη υπεροψία του ιδεαλιστικού υποκειμένου.

Παρατηρούμε τουλάχιστον στον Μαρξ την ίδια τόλμη, το ίδιο θάρρος της καινοτομίας, την ίδια ροπή να αφήνει να μιλά το περιεχόμενο από μόνο του, κατακτώντας έτσι μια σχετική ασυνήθιστη αυτονομία. Το εγχείρημα, από υλιστική σκοπιά, δεν μπορεί να μην έχει εξαιρετικές δυσκολίες. Ποτέ κανείς πριν από τον Μαρξ δεν είχε την τόλμη να δώσει το λόγο στο εμπόρευμα, να αφήσει το χρήμα, το κεφάλαιο, να λάβουν αποφάσεις όπως το κάνει ίσως μια ανθρώπινη συνείδηση, και με περισσότερη διαύγεια από αυτήν. Αφηγούνται και αυτά τις εμπειρίες τους και θυμούνται τα κατορθώματά τους – και με την ευκαιρία όχι δίχως αλαζονεία. Αλλά αντέχουμε πρωτίστως με μεγαλύτερη υπομονή να ακούμε να ρητορεύει το κεφάλαιο από ό,τι να ακούμε ένα ρήτορα.

Ορισμένοι αναγνώστες του Μαρξ δεν αντέχουν ή δεν μπορούν να συλλάβουν αυτόν τον τρόπο, ακόμη και αν τον υπομένουν στον Χέγκελ. Καλοπροαίρετοι μεταφραστές έρχονται να τους βοηθήσουν. Δίνουν το λόγο σε ένα ανθρώπινο υποκείμενο, που είναι πραγματικά ανώνυμο, και αντιπροσωπεύεται από μια αόριστη αντωνυμία, την ευθύνη αυτού που η ύλη κατ' αυτούς δεν θα ήξερε να πει.

Έτσι για παράδειγμα, όπως έγραψε ο Μαρξ, δίχως ιδιαίτερη κομψότητα: «Έχοντας τεθεί ως χρήμα, δηλαδή [...] τίθεται ταυτόχρονα σε αυτό [...]», ο μεταφραστής διαβάξει: «Το να το θέτει [!] στην οπτική του του χρήματος, δηλαδή [...], λέει ταυτόχρονα [...] ότι [...]». Αντί για διαπίστωση αυτού που κάνει το χρήμα επαναφέ-

ρουμε αυτό «που λέει κανείς» ότι κάνει, αυτό που ένας ενσυνείδητος παρατηρητής παρατηρεί σε μία από τις «πτυχές» του»¹³.

Η ακόμη, όταν ο Μαρξ γράφει, με κάποια υπερβολή: «το χρήμα τίθεται ως θέτον την κυκλοφορία», ο μεταφραστής θεωρεί ότι οφείλει να αποδώσει την έκφραση πιο κατανοητή στα γαλλικά συμπληρώνοντάς την: «παραδεχόμαστε [!] ότι το χρήμα συνεπάγεται την κυκλοφορία»¹⁴. Αυτό που ο Μαρξ παρουσιάζει ως αντικειμενική πραγματικότητα μεταμορφώνεται σε υποκειμενική άποψη. Αυτός που «παραδέχεται», σύμφωνα με τον μεταφραστή, θα μπορούσε να μην παραδέχεται αυτό που, σύμφωνα με τον Μαρξ, δικαίως ή αδικώς το χρήμα πραγματοποιεί δίχως να ζητήσει τη γνώμη κανενός.

Κάθε αναγνώστης του Μαρξ έχει το δικαίωμα να κρίνει ακατανόητες τις θεωρίες του και να τις απορρίψει. Αλλά ο μεταφραστής οφείλει να τις παρουσιάζει όπως είναι. Ολόκληρα κεφάλαια από ορισμένα έργα του Μαρξ υποβάλλονται σε αυτού του είδους την υποκειμενοποίηση, και πιο συστηματικά μια αποεγελιανοποίηση.

Προτιμούμε να καθιστούμε λογικότερες τις σελίδες όπου ο Μαρξ προσφέρει αγγαλλίαση στην καρδιά με *setzen* ή *voraussetzen*, να τον μεταφράζουμε στα γαλλικά με διάφορους τρόπους, αυθαίρετα. Η εγελιανή επιρροή αμβλύνεται αισθητά, στο κείμενο του 1858, εάν μεταμφιέσουμε τους καθοριστικούς όρους του. Στη γαλλική μετάφραση, ικανοποιητική στο σύνολό της, ο όρος *verschwindend* (που εξαφανίζεται, διαλύεται: ένα «μεγαλείο που διαλύεται»), αποδίδεται ως «φευγαλέο»: το *selbstzweck* (καθαυτό στόχος, πολύ κλασικό), με το «στόχος για τον εαυτό του»: το *vorausgesetzt*, που μεταφράζεται συχνά επιτυχώς ως «προκαταβολική συνθήκη» παραποιείται ενίοτε όταν αποδίδεται ως «προγενέστερη». Ο τελεολογισμός του Μαρξ ξεθωριάζει εάν αλλάξουμε το *Zweckmäßigkeit der Arbeit* (η τελεολογία της εργασίας) με το «ένας συστηματικός χαρακτήρας της εργασίας», και η διαλεκτική χάνεται εάν αντικαταστήσουμε με τον όρο *στοιχείο* την ιδιαιτέρως εγελιανή *Στιγμή*¹⁵.

Εννοείται ότι οι αποχρώσεις της σημασίας των λέξεων ποικίλλουν ως προς τις ανεπαίσθητες λεπτομέρειες ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Πρέπει να χαιρετίσουμε τον ηρωισμό εκείνων που μεταφράζουν τα έργα του Μαρξ. Το έργο δεν είναι εύκολο, ιδιαίτερα επειδή προϋποθέτει μια κατοχή των εγελιανών διαλεκτικών και φαινομενολογικών εμπνεύσεων, που και οι ίδιες είναι σύνθετες και δύσκολες. Ο Μαρξ αρνείται την αυστηρή τεχνικότητα. Δεν χρησιμοποιεί συνεχώς τους φιλοσοφικούς όρους με τη συγκεκριμένη τους έννοια.

Το μονοπάτι

Η *Φαινομενολογία* διαγράφει αναδρομικά το χαρακτηριστικό δρομολόγιο που διένυσε μια ανθρώπινη συνείδηση από μια υποτιθέμενη κατάσταση άμεσης αισθαντι-

κότητας μέχρι την απόλυτη γνώση, και ήδη, πιο ταπεινά, μέχρι τη φιλοσοφική γνώση όπως την κατανοούν οι Γερμανοί ιδεαλιστές στις αρχές του 19ου αιώνα. Το έργο του Μαρξ, και πιο συγκεκριμένα το *Κεφάλαιο*, σκιαγραφεί το δρομολόγιο που πραγματοποίησε το ανθρώπινο είδος στις διάφορες βασικές αλλοτριώσεις του: το εμπόρευμα, την αξία, το χρήμα, το κεφάλαιο. Στο τέλος, η απόλυτη γνώση στον έναν, το κεφάλαιο στον άλλο, οικειοποιούνται με βουλιμία τα πάντα. Για τον πρώτο, η Οδύσσεια τελειώνει με αυτόν τον θρίαμβο· για τον δεύτερο, η ηγεμονία του κεφαλαίου είναι ταυτόχρονα η αναγγελία της καταστροφής του, το σημάδι του τέλους της προϊστορίας του ανθρώπου, η υπόσχεση της αρχής της πραγματικής ιστορίας του ανθρώπινου είδους. Τα αποτελέσματα παίρνουν για τους δύο συγγραφείς μια επίκαιρη σημασία και μια ιστορική σπουδαιότητα. Είναι, και στις δύο περιπτώσεις, η μεγάλη ανθρώπινη επανάσταση!

Αλλά, ακόμη πιο σημαντική στα μάτια τους είναι η διαδρομή που διανύθηκε αναπόφευκτα προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος! Είναι ένα από τα μεγαλύτερα εγγεινά διδάγματα, που αφομοίωσε καλά ο Μαρξ: «η ανυπομονησία θέλει το αδύνατο»! Όταν τα μέσα ή οι πραγματικές συνθήκες δεν είναι διαθέσιμα ή παρόντα, η δράση δεν μπορεί να πετύχει. Πρέπει να έχει κανείς υπομονή.

Από την άλλη: «Τα αποτελέσματα δεν είναι τίποτα δίχως την εξέλιξη που οδήγησε σε αυτά»¹⁶. Επειδή ο σωστός δρόμος οδηγεί σίγουρα στο στόχο. Δίχως αυτόν, το γυμνό αποτέλεσμα είναι «ένα πτώμα που άφησε την τάση πίσω του»¹⁷.

Τελικά, οι ατομικές συνειδήσεις δεν υψώνονται παρά σπάνια σε μια ολοκληρωμένη γνώση και διαύγεια. Παρασύρονται από το ρεύμα των πραγμάτων και, όπως το διατυπώνει ο Χέγκελ, «όλα γίνονται πίσω από την πλάτη τους»¹⁸.

Εξίσου, το μέλλον παραμένει ευρέως, για τον Μαρξ ο τομέας του αβρόβλεπτου. Δεν περιγράφει, όπως το ρισκάρουν οι «ουτοπιστές», αυτό που θα είναι ο μελλοντικός σοσιαλισμός, ο οποίος, όπως κάθε κοινωνικός σχηματισμός (και όπως κάθε μορφή στη *Φαινομενολογία*), θα αναπτυχθεί ανάλογα με «τους νόμους της ίδιας του της φύσης», όταν αυτή η «φύση» θα είναι εκεί. Μπορούμε μόνο να διατυπώσουμε σχέδια, να ολοκληρώνουμε ορισμούς, να διατυπώνουμε προβλέψεις με αρνητικό τρόπο, στηριζόμενοι στα κενά και τις αντιφάσεις του παρόντος, το οποίο φέρει ως εν κενώ ή ως αρνητικό τα ίχνη αυτού που θα ξεπροβάλλει ανάγλυφα και θετικά.

Ο δρόμος που δημιουργήθηκε από τη συνείδηση στην πορεία της δεν είναι προφανώς οποιοσδήποτε. Υπακούει σε έναν απαραίτητο προσανατολισμό, και τα στάδιά του είναι επίσης «προδιαγεγραμμένα»¹⁹. Αντιστοίχως, το κεφάλαιο δεν μπορεί να επιδιώκει παρά αυτό που μπορεί να φτάσει, και δεν θα μπορούσε να συμπεριφέρεται διαφορετικά. Ούτε στη μία περίπτωση ούτε στην άλλη δεν ταιριάζει να πάrouμε κατά γράμμα τις προσταγές αυτού του αναδρομικού φύλλου πορείας. Ο Μαρξ και ο Χέγκελ κρατούν μια θέση για το τυχαίο, τις αποπλανήσεις, τις «βρο-

μιές» της ιστορίας, και κάθε διαδικαστικής εξέλιξης. Αλλά, συνολικά, οι μεγάλες μεταλλάξεις και οι στιγμιαίοι σταθμοί επιβάλλονται. Η συνείδηση οφείλει να έχει βιώσει τη δυστυχία, διαμένοντας σε αυτήν. Το κεφάλαιο οφείλει να έχει λιμνάσει μέσα στο μονεταρισμό, να έχει ενίστε παγώσει μέσα στον αποθησαυρισμό, να έχει απολαύσει τη φθορά για πολύ καιρό. Συνείδηση και κεφάλαιο διαμορφώνονται και μεταμορφώνονται ενεργά στα οργανωμένα τους ταξίδια.

Οι Χέγκελ και Μαρξ ενδέχεται να επιτρέπουν παρεκκλίσεις άχρηστες κατά βάθος. Θα μπορούσαμε να αφαιρέσουμε χωρίς ιδιαίτερη απώλεια ορισμένα ανεκδοτικά κεφάλαια της *Φαινομενολογίας*, συχνά τα πιο φλύαρα και τα πιο εύκολα. Ο Χέγκελ κακομεταχειρίζεται κακά ήθη της εποχής του, αντιπάλους ανάξιούς του, τη φρενολογία, τη φυσιογνωμονία... Με τη σειρά του, ο Μαρξ θα μπορούσε να απαλλαγθεί από ορισμένους αδέξιους οικονομολόγους των οποίων το όνομα δεν διασώθηκε παρά χάρη στη θεαματική εκτέλεση στην οποία τους υπέβαλε, και θα μπορούσε ίσως να επιμείνει λιγότερο στην πληκτική ανάλυση ορισμένων ετοιμοθάνατων οικονομικών κατηγοριών (έγγεια πρόσσδος κ.ά.).

Οι δύο συγγραφείς επιβεβαιώνουν το αναπόφευκτο μιας καθορισμένης διαδρομής, απαραίτητης, προσανατολισμένης, κατακερματισμένης σε χαρακτηριστικά τμήματα, μιας διαδικασίας που προσπαθούν να γνωρίσουν καλά, και μέχρι τις λεπτομέρειες, ακόμη και αν δεν την αναπαριστούν εξαντλητικά.

Οι δυο τους συμφωνούν ως προς τη βάση αυτής της απαραίτητης ανάπτυξης σε αναπόφευκτα στάδια, βάση που συνεπάγεται σημαντικές συνέπειες, και που ορισμένοι θεωρούν ακόμη και αμφισβητήσιμες εάν τις μεταφράσουμε σε παιδαγωγικές νόρμες, στη μία περίπτωση, σε πολιτικές στην άλλη. Όλα τα άτομα, για να καλλιεργηθούν, οφείλουν να περάσουν από τις ίδιες εμπειρίες και τις ίδιες αναμνήσεις με τον Χέγκελ; Κανένας λαός δεν μπορεί να παρακάμψει τον καπιταλισμό για να φτάσει στον σοσιαλισμό; Υπάρχει μία μοναδική έννοια της σκέψης και της ιστορίας;

Για τον Μαρξ, όπως και για τον Χέγκελ, η ιστορία ολόκληρη προχωρεί μεθοδικά, δηλαδή ακολουθώντας το μονοπάτι που επιτρέπει να φτάσει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Στην αρχή της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, ο Μαρξ αναλύει την κατάσταση από αυτή την οπτική:

Η επανάσταση φτάνει μέχρι το βάθος των πραγμάτων. Δεν διασχίζει ακόμη παρά το καθατήριο. Διεξάγει τα ζητήματά της μεθοδικά. Μέχρι τις 2 Δεκέμβρη 1851, δεν είχε ολοκληρώσει παρά το μισό των προετοιμασιών της, και τώρα ολοκληρώνει το άλλο μισό. Τελειοποιεί καταρχάς την κοινοβουλευτική εξουσία, για να μπορέσει να την ανατρέψει στη συνέχεια. Εφόσον έχει επιτευχθεί αυτός ο στόχος, τελειοποιεί την εκτελεστική εξουσία, την περιορίζει στην πιο αγνή της έκφραση, την απομονώνει, οδηγεί ενάντια της όλες τις κατηγορίες για να μπορεί να συγκεντρώσει σε αυτήν όλες τις δυνάμεις της καταστροφής και, όταν θα έχει συμπληρώσει το δεύτερο μισό του προπαρασκευαστικού της έργου, η

Ευρώπη θα αναπηδήσει από τη θέση της και θα αναφωνήσει όλο χαρά: «Ωραία έσκαψες, γεροτυφλοπόντικα!»²⁰

Μετατρέπει έτσι τη Δημοκρατία, έπειτα την Αυτοκρατορία, σε προκαταβολικές συνθήκες, σε «προϋποθέσεις» μιας μελλοντικής επανάστασης, τις εκμεταλλεύεται προς όφελος αυτής της επανάστασης και σε ένα περιεκτικό επαναστατικό κίνημα. Και προσθέτει επιπλέον τη διάσημη εγγελιανή εικόνα του τυφλοπόντικα!

Η πορεία είναι σε κάθε περίπτωση μια διαδικασία, το αντίθετο μιας δίκης, θεσμού τεχνητού που θα περιλάμβανε τον θεμελιώδη δεισμό του δικαστή και των αντίδικων, με τον δικαστή να εδρεύει ψηλότερα. Όχι στιγμές διαφορετικές που τις κάνουμε να συναντώνται κατόπιν πρόσκλησης, αλλά μια ενότητα που αυτοδιαφοροποιείται ενεργά.

Στη διαδοχή σταδίων που γεννώνται από αυτήν τη διαφοροποίηση κυριαρχεί ο διαλεκτικός νόμος της ποιοτικής αλλαγής, που δεν διατηρεί τίποτε από το μηχανισμό, και η φιλοσοφική του προαγωγή προκαλεί συχνά δυσαρέσκεια στους παραδοσιακούς υλιστές.

Η κάθε βαθμίδα της διαλεκτικής προόδου, ως στιγμή διαδικασίας, διαφέρει βαθιά, ποιοτικά, από το προηγούμενο στάδιο, πράγμα που δεν αναπηδά αμέσως στο βλέμμα επειδή πρόκειται κάθε φορά για ένα περιεχόμενο της σκέψης ή μια πραγματικότητα συγκεκριμένη, δηλαδή ένα σύμπλεγμα που δύσκολα ξεμπλέκεται με ποιοτικούς χαρακτήρες που έχουν «ανθήσει μαζί» και από τους οποίους ο καθένας πραγματοποιεί με τον δικό του τρόπο το ποιοτικό του άλμα. Οι μοναδικότητες βασίζονται σε μια καθολική ανατροπή: το χρήμα γίνεται ξαφνικά εντελώς άλλο πράγμα – κεφάλαιο– και η πλειονότητα των υποκειμένων και των μαρτύρων δεν αντιλαμβάνονται αυτήν τη μετάλλαξη της ύλης μέσα στη διατήρηση της φαινομενικότητας.

Στη *Φαινομενολογία*, καμιά νέα μορφή δεν αφήνεται να άρει, για να μιλήσουμε σωστά, τις προηγούμενες μορφές. Η ποιοτική μεταβολή προκαλεί μια καινοτομία, ριζοσπαστική τουλάχιστον στο βαθμό που δεν είναι αναγώγιμη. Και ωστόσο, *εξαορτάται* ταυτόχρονα από τις προηγούμενες, που αποτελούν τις αναγκαίες συνθήκες της, τους προκαταβολικούς όρους της, τις *Voraussetzungen* της, τις «προϋποθέσεις» της. Ο Μαξ δεν αναζητά άλλον όρο από αυτόν του Χέγκελ για να εκφράσει αυτή την πολύ ιδιαίτερη σχέση. Η δουλεία οδηγεί από μόνη της, με την ιστορική-διαλεκτική ανάπτυξή της, στην ελευθερία, σύμφωνα με τον Χέγκελ. Και ο Ένγκελς, πιο απότομα: «Χωρίς την αρχαία δουλεία δεν μπορεί να υπάρξει σύγχρονος σοσιαλισμός²¹».

Οι διαπιστώσεις αυτές παίρνουν την αύρα παραδόξων που εκπλήσσουν (αλλά η εκπλήξη είναι η εμπνεύστρια της επιστήμης, ή τουλάχιστον της έρευνας): μια νοητική ή πραγματική διάταξη εκδηλώνεται, η ύπαρξή της έρχεται σε ρήξη με όλες τις προγενέστερες, δεν θα υπακούσει παρόλα στους νόμους της «ίδιας της φύσης», και

ωστόσο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις προγενέστερές της, δεν γεννιέται παρ'όχι χάρι σε αυτές, πολύ συγκεκριμένα καθορισμένη από αυτές.

Το παράδοξο προκαλεί μια ανησυχία τόσο σοβαρότερη εφόσον δεν πρόκειται πάντα για αλλαγή της μορφής, για μεταμόρφωση, στην οποία περιορίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις και η οποία θέτει ήδη πολλά ευαίσθητα προβλήματα. Φαίνεται ότι στον Μαρξ, όπως και στον Χέγκελ, η αλλαγή επηρεάζει τη φύση, ή το περιεχόμενο, ή την ουσία (με αυτή την έννοια της λέξης) των όντων ή των πραγμάτων που αφορά. Η εύπιστη συνείδηση απελπίζεται. Η ευγενής τείνει προς την παλιανθρωπιά. Όταν τα χρυσά λουδοβίκια (χρήμα για πληρωμή) γίνονται κεφάλαιο (χρήμα παραγωγής χρήματος), δεν αλλάζουν ούτε εμφάνιση ούτε μορφή, αλλά η ουσία τους γίνεται άλλη, ακόμη και αντίθετη από αυτό που ήταν.

Το ίδιο κομμάτι άζυμου άρτου γίνεται τελείως άλλο πράγμα από αυτό που βλέπει ο πιστός με τα μάτια του, όταν καθαγιασθεί. Η μορφή παραμένει, αλλά η ύλη αλλάζει.

Ο Χέγκελ περιέγραψε καλά αυτόν τον τύπο αλλαγής, αυτό το είδος δημιουργίας. Αλλά δεν θέλησε, ή ίσως δεν τόλμησε, να την αποκαλέσει με το όνομά της. Ο Μαρξ δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τη λέξη που εκφράζει επαρκώς αυτό που σκέφτεται και θέλει να καταστήσει κατανοητό: η γέννηση του κεφαλαίου είναι *μετουσίωση*. Στη *Φαινομενολογία* τίποτα δεν εξηγείται με απλές προσθήκες, συνδυασμούς ή μεταβολές κινήσεων. Σύμφωνα με τον Μαρξ, ακόμη λιγότερο το κεφάλαιο.

Ο όρος «μετουσίωση», που δανείζεται από τη θρησκευτική παράδοση, ενοχλεί τους παλαιούς υλιστές. Δεν τον περιλαμβάνουν στα ευρετήρια ή στα γλωσσάρια τους, παρ'όχι το ενδιαφέρον του και τη συχνή χρήση του από τον Μαρξ, όπου δεν βλέπουμε ποια άλλη λέξη θα μπορούσε να την αντικαταστήσει ικανοποιητικά²².

Στο κείμενο του Χέγκελ πολλές μορφές φαίνεται να παρεμβαίνουν απρόσμενα, αυθαίρετα. «Στον Χέγκελ, τα περάσματα είναι συχνά συναισθηματικά», έλεγε ο Λουσιάν Χερ²³. Όταν όμως διαβάσει κανείς το βιβλίο του όπως αρμόζει, δηλαδή αντίστροφα, χαίρεται να βλέπει τη σκέψη του Χέγκελ να κατρακυλάει από απόκλημες πλαγιές και να βρίσκει πάντα τη σχισμή από όπου μπορεί να περάσει. Στον Μαρξ, η βάση που καθορίζεται από τη δραστηριότητα του κεφαλαίου υπόκειται σε έναν πιο αυστηρό έλεγχο. Αλλά όταν το κεφάλαιο ανατίθεται επιτέλους στον ίδιο τον εαυτό του, συγκεντρώνει και υποδουλώνει όλα όσα δημιούργησε, συμπεριλαμβανομένης της δύναμης της ανθρώπινης εργασίας. Αναγκάζει τα πάντα να γίνουν ό,τι είναι και αυτό.

Έτσι, σε μια επιχείρηση ζύμωσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν ετερόκλητα αντικείμενα (κομμάτια ξύλου, σιδήρου, μπρούντζου, πέτρες, λιθόστρωτα, κλαδιά, διάφορα ερείπια, κ.λπ.). Βέβαια, οι πρώτες ύλες απαιτούν απόλυτες απαραίτητες ιδιότητες. Ο αφρός, το νερό, το βαμβάκι δεν επιστρέφουν ως εργαλεία σε μια δράση

ζύμωσης, και τα μέσα που έχουν αποκτηθεί απαιτούν να καθοριστούν ανάλογα και να προσαρμοστούν τα μεν στα δε. Αλλάζουν φύση, γίνονται στο εξής μοχλός, σημείο στήριξης, βάρος –αλλά τους ταιριάζει μια κατάλληλη προέλευση. Και παρατηρείται ότι αφομοιώνονται από το στόχο στον οποίο θα χρησιμεύσουν, και επαπαροσδιορίζονται από αυτόν.

Ο υπερβιταλισμός και η τελεολογία του Μαρξ αντλούν φυσικά μεγάλη ενθάρρυνση από τη *Φαινομενολογία* και ίσως προέρχονται από αυτήν.

Η δημιουργία του εαυτού

Εμποτισμένος από όλη τη *Φαινομενολογία*, ο Μαρξ ξέρει να επιλέγει από αυτήν ό,τι προτιμά. Αυτό που θαυμάζει εν σπέρματι σε αυτό το έργο θα γίνει αντικείμενο πλούσιων αναπτύξεων στο τελευταίο του έργο. Νέος ακόμη, επισημαίνει αυτό το οποίο δεσπόζει γι' αυτόν σε κάθε άλλο κατάκτημα:

Αυτό που είναι μεγάλο στη *Φαινομενολογία* του Χέγκελ και στο τελικό του αποτέλεσμα –η διαλεκτική της αρνητικότητας ως κινητήρια και δημιουργός δύναμη– συνίσταται λοιπόν, εν μέρει, στο ότι ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται την αυτοδημιουργία του ανθρώπου ως διαδικασία (*Selbsterzeugung des Menschen als ein Prozess*), την αντικειμενοποίηση ως αποαντικειμενοποίηση, ως αλλοτρίωση και κατάργηση αυτής της αλλοτρίωσης· στο ότι λοιπόν αντιλαμβάνεται την ουσία της *εργασίας* και συλλαμβάνει τον αντικειμενικό άνθρωπο, αληθινό γιατί είναι πραγματικός, ως το αποτέλεσμα της *δικής του εργασίας*²⁴.

Ο Μαρξ εισάγει στον υλισμό αυτή την ιδέα της αυτοδημιουργίας: *Selbsterzeugung*. Θα την παρεμβάλλει σε όλες τις εκθέσεις του και προπαντός όταν θα ερμηνεύσει το κεφάλαιο. Εμπλέκεται λοιπόν στα επιμέρους «κατά τον τρόπο του» Χέγκελ, αλλά σε μια φιλοσοφική βάση (*der Grundlage nach*) τελείως διαφορετική. Τουλάχιστον ξέρει από πού προέρχεται αυτή η έννοια. Η αυτοδημιουργία του ανθρώπου εμπεριέχει φυσικά μια διαλεκτική, αλλά δεν περιορίζεται καθόλου σε αυτήν. Συνιστά το ιδιαίτερο περιεχόμενο μιας διαλεκτικής.

Ο τρόπος φαινομενολογικής προόδου παραχωρεί σε κάθε μορφή την εξουσία, τουλάχιστον εν μέρει, της δημιουργίας του αυτοκαθορισμού της από την ίδια. Έκτοτε απολαμβάνει ένα είδος αυτονομίας, διαμορφώνει η ίδια ένα υποτελές όλον, που θα μπορούσε να αξίζει, εντέλει, μια χωριστή πραγμάτευση: ένας μικρός κόσμος μες στον μεγάλο, που ζει από τις εγγενείς του αντιφάσεις, από τις οποίες θα αφανιστεί στο τέλος προκαλώντας την εμφάνιση ενός άλλου μικρού κόσμου.

Από τη στιγμή που τέθηκε (*gesetzt*) –όπως λέει ο Χέγκελ χρησιμοποιώντας σε

βαθμό κατάχρησης αυτόν τον αβέβαιο και πολύ βολικό όρο, μαζί με όλους τους Γερμανούς ιδεαλιστές–, αυτοδημιουργείται εφεξής η ίδια, γεννιέται η ίδια με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Αναπτύσσεται λοιπόν μέσα από μια διαδικασία, ένα μέλλον που είναι η δική της αιτία και ο δικός της στόχος, χρονολογικά ή λογικά: *causa sui*. Ο τρόπος αυτός προόδου, που περιγράφει ο Χέγκελ με τους σύνθετους όρους του, συμφωνεί αρκετά με τις προκειμένες του ιδεαλισμού.

Με οξυδέρκεια, ο Μαρξ αναδεικνύει στη *Φαινομενολογία* αυτό από το οποίο ο ίδιος θα αντλήσει το καλύτερο μέρος. Άλλοι ερμηνευτές τοποθετούν το «μεγαλείο» αυτού του βιβλίου κυρίως στο κεφάλαιο για τη «δυστυχημένη συνείδηση» ή για την «αναγνώριση» ή και αλλού. Στη μαρξιστική οπτική, «η δημιουργία του ανθρώπου από τον ίδιο» συνορεύει με την ταυτολογία. Φυσικά, ο άνθρωπος προκύπτει από την εργασία του, αλλά αυτή, αναδρομικά, προκύπτει αποκλειστικά από τον άνθρωπο, το μόνο ον που εργάζεται, που παράγει το ίδιο τα δικά του μέσα παραγωγής.

Το ίδιο παράδοξο και για το κεφάλαιο. Από τη στιγμή που τίθεται (*gesetzt*), είναι το ον αυτοδημιουργείται: πρέπει να είναι αξία για να παράγει αξία. Όπως το επαναλαμβάνει ξανά και ξανά ένα φυλλάδιο του Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου το 2005, για να δαλεάσει τον πελάτη: «Το χρήμα δεν έχει φύλο, αλλά αυτό δεν το εμποδίζει από το να αυτοαναπαράγεται». Σε ορισμένες ευνοϊκές συνθήκες, μεγαλώνει και πολλαπλασιάζεται μόνο του. Ακόμη πρέπει να έχει ήδη αποκτήσει καταρχήν τη φύση κεφαλαίου.

Αυτή η αυτοδημιουργία δεν καθιστά άλλωστε το κεφάλαιο προνομιούχο. Ο Μαρξ επικαλείται «τη δημιουργία και το μέλλον της γης που παριστάνεται από την επιστήμη ως διαδικασία αυτοδημιουργίας (*Selbsterzeugung*)»²⁵. Δεν υπάρχει δημιουργός που να υπερβαίνει την πραγματικότητα: έτσι τα καταφέρει μόνη της!

«Από τη στιγμή που τίθεται» (αγαπημένη έκφραση του Μαρξ και του Ένγκελς), το ον που τίθεται παραμένει το ίδιο, στο πλαίσιο μιας διακλάδωσης με σχετική διακύμανση. Όσον αφορά ειδικά το κεφάλαιο, δεν μπορεί πλέον να αλλάξει παρά μόνο ποσοτικά. Αυξάνεται σε όλο και μεγαλύτερη ποσότητα, δίχως μέτρο (*masslos*) – κάτι που παραπέμπει προφανώς στο διάσημο εγγεγραμμένο δόγμα του μέτρου, το οποίο αξιοποιήθηκε επίσης από τον μαρξισμό σε πολλά άλλα συμφραζόμενα. Το κεφάλαιο, το μόνο ον χωρίς μέτρο!

Κανένα πραγματικό ον, διακριτό, οριζόμενο («πεπερασμένο», στην εγγεγραμμένη διάλεκτο) δεν θα τολμούσε να γεννηθεί, με τον ιδιάζοντα χαρακτήρα του, από μόνη την αλυσίδα ετερογενών αιτιών και επιπτώσεων. Πριν από το πείραμα, δεν μπορεί κανείς να προβλέψει ότι ανακατεύοντας δύο αέρια, με αυστηρά καθορισμένες αναλογίες, θα είχε ως αποτέλεσμα ένα υγρό: εκτός και αν είχαμε εξ αρχής αποκτήσει τα δύο αέρια αποσυνθέτοντας σοφά αυτό το υγρό.

Εφόσον η μηχανή δεν αρκεί, και αν αρνηθούμε την παρέμβαση ενός από μηχανή-

νής θεού, ο φιλοσοφικός μονισμός, ιδεαλιστικός ή υλιστικός, δεν μπορεί να περιμένει παρά μια αυτόματη γέννηση. Εκείνη προσφέρει τη μοναδική εναλλακτική υπόθεση για μια θεϊκή δημιουργία²⁶.

Αυτή την αυτοδημιουργία ο Χέγκελ την παρατηρεί σε όλους τους τομείς και την περιγράφει με διάφορους τρόπους. Ο Μαρξ εκτιμά ότι, στη *Φαινομενολογία*, η *Selbsterzeugung* του ανθρώπου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εργασία. Η κατά προσέγγιση ταύτιση της εργασίας και του ανθρώπου δεν εκδηλώνεται ωστόσο με έναν τόσο προφανή τρόπο στη *Φαινομενολογία*, εκτός κι αν αποδίδεται στον όρο εργασία μια ακραία προέκταση, κάτι που αναμφισβήτητα κάνει ο Μαρξ. Η αφομοίωση αυτή εκφράζεται καλύτερα σε ορισμένα αποσπάσματα από τα μαθήματα της Ιένας, των οποίων το περιεχόμενο αμφιβάλλουμε αν ο Μαρξ θα μπορούσε να γνωρίζει.

Το εγκώμιο του «μεγαλείου» του Χέγκελ δεν αξίζει λιγότερο για την εργασία, με τη συνηθισμένη έννοια αυτής της λέξης. Αλλά υποφέρει από μια κάποια αμφισημία.

Ο Μαρξ χρησιμοποιεί με τη σειρά του και εμφανώς στο *Κεφάλαιο* την εγγεληνική ανάλυση της «εργασίας καθαρής» και ωθεί τη φιλαρέσκεια μέχρι του σημείου να χρησιμοποιεί την εγγεληνική ορολογία²⁷. Η εγγεληνική θεωρία της «εργασίας καθαρής», από την εργασία που συνάγεται από τις ιστορικές συνθήκες, κερδίζει έναν σημαντικό ρόλο στη μαρξιστική αντίληψη του ανθρώπου και τις σχέσεις του με τον κόσμο. Πιο γενικά, ο Μαρξ υιοθετεί την αντίληψη της *praxis* της οποίας το σπόρο ανακαλύπτουμε στη *Φαινομενολογία*. Η αφομοίωση αυτή εμπλουτίζει σημαντικά τη σκέψη του, και αρκεί να το υπενθυμίσουμε.

Αλλά η ανθρώπινη αυτοδημιουργία δεν ολοκληρώνεται μόνο με την εργασία που δημιουργεί έναν ανθρώπινο κόσμο. Ο Μαρξ ξαναπαίρνει για λογαριασμό του και βαθύτερα το γενικό μοντέλο της αυτοδημιουργίας, της αναδρομικής γνώσης και της αναδρομικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, πώς το κεφάλαιο θα μπορούσε «να γεννάει μικρά» δίχως να είναι το ίδιο ένα κεφάλαιο, δηλαδή το «μικρό», προϊόν ενός κεφαλαίου; Πρέπει να είναι ταυτόχρονα πατέρας και γιος του ίδιου του τού εαυτού.

Οι κλασικοί οικονομιστές δεν γνώριζαν ή δεν ήθελαν να δουν το πρόβλημα. Σε κάθε περίπτωση, δεν στάθηκαν σ' αυτό. Θα έπρεπε να ενδιαφέρεται κανείς για παρολογισμούς;

Ο Μαρξ δεν δυσανασχετεί με αυτό. Επανέρχεται στο πρόβλημα με συγκεκριμένες μακροσκελείς αναλύσεις, αναμασώντας σε όλη τη διάρκεια της ζωής του το ίδιο σκεπτικό, με ελάχιστες τροποποιήσεις κάθε φορά –σελίδες και κεφάλαια που φαίνονται εξίσου εκτενή και λεπτόλογα με εκείνα της *Φαινομενολογίας*–, και αυτό για να καταλήξει τελικά στο είδος της διαλεκτικής φρενίτιδας με την οποία καταλήγει *Το Κεφάλαιο*.²⁸

Αντίστροφα

Ο Ντ' Αλαμπιέρ ένωθε την έπαρση μεγάλου θάρρους όταν συμβούλευε «να διδάσκουμε την ιστορία αντίστροφα, αρχίζοντας από τις πιο κοντινές σε εμάς στιγμές και τελειώνοντας με τις πιο μακρινές»²⁹.

Οι επιστημολόγοι συστήνουν συχνά να κάνουμε στο εξής αυτό το οποίο δεν βλέπουν ότι όλος ο κόσμος κάνει ήδη εκτός από τους ίδιους. Υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι για να γραφτεί η ιστορία αναδρομικά. Το σημαντικό είναι ότι όλοι εμπεριέχουν μια αναδρομική σκέψη.

Ο Χέγκελ και ο Μαξ, όπως όλοι οι συγγραφείς θεωρητικών έργων που καταγράφουν την πορεία μιας εξέλιξης, μιας προόδου, ενός μέλλοντος, δεν εκθέτουν (*darstellen*) τα δόγματά τους με τη σειρά που τα επινόησαν ή τα ανακάλυψαν εξ αρχής.

Συνθέτοντας και γράφοντας, προχωρούν με διαφορετική σειρά και κυρίως αντίστροφη από τη σειρά των ερευνών και των διαλογισμών τους. «Αυτό που ξέρω καλύτερα είναι η αρχή μου», μουρμούριζε ένα φτωχό αγόρι. Εκείνοι γνωρίζουν καλύτερα το αναμενόμενο αποτέλεσμα: ο ένας την απόλυτη Γνώση, από το ύψος της οποίας θα βάλει λίγη τάξη στο πλήθος των δευτερευόντων φαινομένων· ο άλλος το κεφάλαιο, ηγεμονική δύναμη στην οποία υπάγονται όλα τα πράγματα, και ο άνθρωποι που ανάγονται στην κατάσταση των πραγμάτων. Ίσως κατασκευάζουν την αρχή των βιβλίων τους στο τέλος. Θα μπορούσαν να αρχίζουν διαφορετικά, αλλά δεν θα μπορούσαν να παραλείψουν το συμπέρασμά τους. Δεν συντάσσει κανείς ένα θεωρητικό έργο δίχως γνώση, τουλάχιστον σχηματική, του πού πηγαίνει.

Αυτός ο τρόπος σύνθεσης επιβάλλεται σαν πνευματική ανάγκη. Κατά κανόνα, και πιο εμφανώς σε ορισμένους τομείς, δεν θα ξέραμε, δεν θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε ή να κατανοούμε τις προηγούμενες και κατώτερες διαδικασίες εάν δεν κατείχαμε ήδη τις τελευταίες και ανώτατες που όχι μόνο τους «δίνουν νόημα», όπως μας αρέσει να λέμε απατηλά, αλλά που αποκαλύπτουν επίσης το ουσιαστικό τους νόημα, την αυθεντική τους πραγματικότητα. Σκιαγραφεί κανείς τα ίχνη ρητορικών, μεθοδολογικών ρητορικών και, αν αποτολμήσουμε να το αρθρώσουμε, οντολογικών. Αυτό συνεπιφέρει την παραδοχή, ρητή ή υπονοούμενη, των εννοιών της τάξης και της ιεραρχίας.

Βασιζόμαστε λοιπόν σε μια πεποίθηση, λιγότερο ή περισσότερο καθολική και ακριβή, όποια κι αν είναι η αξία της, και στη συνέχεια επιδιδόμαστε σε λεπτομερείς προσανατολισμένες έρευνες, και σε επαληθεύσεις επίσης όσο πιο λεπτολόγες γίνονται, αναπτύσσοντας τελικά για τον άλλον την ολότητα της ξεκάθαρης πλέον διαδικασίας, ταξινομημένης με κατανοητό τρόπο.

Ένας τέτοιος τρόπος πράξης δεν εκπλήσσει πραγματικά στην περίπτωση του Χέγκελ και του γερμανικού ιδεαλισμού. Εάν ευνοεί τις εκκεντρικότητες, δεν συνε-

πάγεται, στο ειδικό αυτό φιλοσοφικό πλαίσιο, λογικές ασυνέπειες. Συμφωνεί με τις προκείμενες του ιδεαλισμού. Δίνει σχήμα στη *Φαινομενολογία*. Το μεταγενέστερο και ανώτατο είναι η *αλήθεια* του προγενέστερου και κατώτατου, ανίκανου να επιζηήσει μόνο του. Το τελευταίο αναγκά, ξεκαθαρίζει και ζωντανεύει όλα όσα έχει διαφοροποιήσει στον εαυτό του, και προδιαγράφει τη νόμιμη θέση τους και την αληθινή τους πραγματικότητα (ακόμη και αν παραμένει σχετική) σε όλες τις διαδοχικές τελικές μορφές³⁰.

Αυτή η λογική και χρονολογική υποταγή του προγενέστερου στο μεταγενέστερο ανησυχεί γενικά τους υλιστές. Ο Μαρξ λυπάται ιδιαίτερα που έπρεπε να υποστεί, στα έργα του Φόουερπαχ, «τη μακρά φλυαρία ενάντια στην τελεολογία, αντίγραφο των αρχαίων υλιστών»³¹.

Ο Μαρξ αποδέχεται άφοβα την ιδέα της αναδρομικής γνώσης και, μαζί με εκείνη, την ύπαρξη και την αξία των πηγών, των σπερμάτων, των αναγγελιών, των προδρόμων, των λανθανουσών καταστάσεων. Αυτό που δεν είναι ακόμη δεν υποβιβάζεται στο τίποτα:

Η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Στα κατώτερα είδη ζώων δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τα σημεία που αναγγέλλουν (*Andeutungen*) μια ανώτερη μορφή όσο η ανώτερη μορφή είναι ήδη γνωστή. Έτσι, η αστική οικονομία μάς δίνει το κλειδί της αρχαίας οικονομίας, κ.λπ.³²

Αυτή η αναδρομικότητα βασίζεται στην αυτονομία, ή στη σχετική «υποκειμενικότητα» όλων των καθορισμένων μορφών της πραγματικότητας. Το ανθρώπινο είδος προέρχεται από εκείνο του πιθήκου; Είτε είναι έτσι, είτε όχι, «από τη στιγμή που τίθεται» (*gesetzt*), διατηρείται ως τέτοιο και αναπτύσσεται σύμφωνα με δικούς του κανόνες, δίνοντας τους δικούς του συγκεκριμένους νόμους που δεν μπορεί να δανειστεί από πουθενά αλλού. Και μεταμορφώνει τις προκαταβολικές συνθήκες της διαμόρφωσής του, τις «προϋποθέσεις» του, σε αρχές που σφυρηλατεί το ίδιο. Τις «θέτει».

Τη διαλεκτική αυτή της θέσης και της προϋπόθεσης, στην οποία προστίθεται εκείνη της αντίθεσης (*Setzung, Voraussetzung, Entgegensetzung*), που διδάσκεται θεωρητικά στη *Λογική* και εφαρμόζεται πρωτύτερα στη *Φαινομενολογία* απέναντι σε κάθε είδους περιεχόμενα, ο Μαρξ τη ζωντανεύει φιλόστοργα στο αντικείμενο μελέτης που συγχρατεί την προσοχή του για ένα μεγάλο μέρος της ύπαρξής του: στο κεφάλαιο.

Το κεφάλαιο είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας σχηματισμού, της οποίας αποτελεί το αντικείμενο. Αλλά «σε ένα ορισμένο σημείο» ωριμότητας το αντικείμενο μεταμορφώνεται σε υποκείμενο, το κεφάλαιο αυτοανακηρύσσεται αφέντης των κυρίων του – αφέντης του εαυτού του στο εξής όπως το σύμπαν. Ο Μαρξ αναλύει αυτήν την ανατροπή (*Umschlag*) αντιλαμβανόμενος ότι:

Στον βαθμό όπου αρχίζει να σχηματίζεται το κεφάλαιο –όχι ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο, αλλά το κεφάλαιο εν γένει– η διαδικασία σχηματισμού του είναι η διαδικασία της διάλυσης, το προϊόν της αποσύνθεσης του κοινωνικού τρόπου παραγωγής που ήταν προγενέστερός του· άρα ιστορική διαδικασία και διαδικασία που ανήκει σε μια καθορισμένη ιστορική περίοδο. Εκεί βρίσκεται η περίοδος της ιστορικής του γένεσης (*Genesisperiode*). Αντίστοιχα η ύπαρξη του ανθρώπου είναι το αποτέλεσμα προγενέστερης διαδικασίας την οποία διατρέχει η οργανική ζωή. Γίνεται άνθρωπος μόνο σε ένα ορισμένο σημείο. Αλλά από τη στιγμή που τίθεται (*einmal gesetzt!*), ο άνθρωπος είναι ως συνεχής προϋπόθεση της ανθρώπινης ιστορίας, αντίστοιχα δικό του διαρκές προϊόν και δικό του διαρκές αποτέλεσμα, και δεν είναι προϋπόθεση παρά ως δικό του προϊόν και δικό το αποτέλεσμα...³³

Το ρήμα «θέτω», και κυρίως σε αυτοπαθή μορφή, «τίθεται», απολαμβάνει στον Φίχτε και στον Χέγκελ μια δύναμη σχεδόν μαγική. Ο Μαρξ το χρησιμοποιεί ίσως δίχως επαρκή τροποποίηση. Αλλά ξέρει τουλάχιστον σε τι εμπλέκεται. Το βάζει ενίοτε σαφώς σε ένα πιο αποφασιστικό ρήμα: «τίθεται, δημιουργούμαι»³⁴.

Η θέση σύμφωνα με την οποία δεν γνωρίζουμε το παρελθόν παρά μόνο μέσα στο παρόν και με αφετηρία αυτό το παρόν δεν προκαλεί από μόνη της σκάνδαλο. Κρούει ωστόσο το συναγερόμ, διότι συνεπιφέρει υπονοούμενα και παροτρύνει την επικίνδυνη παράτασή της, το πέρασμα από την αναδρομική γνώση στην υπόθεση της αποτελεσματικής αναδρομικότητας. Υπό την τελεολογία της γνώσης θα ανέκυπτε μια τελεολογία της πραγματικότητας, η οποία θεωρούνταν εκτοπισμένη από ορισμένα συνετά πνεύματα.

Αυτό το ενδεχόμενο δεν προκαλεί δυσκολίες στη *Φαινομενολογία*, που το αποδέχεται με κέφι. Η συνείδηση δεν γνωρίζει που πηγαίνει, αλλά ο φιλόσοφος το γνωρίζει για εκείνη και την καθοδηγεί δίχως πρόβλημα.

Ο υλισμός του Μαρξ δεν διστάζει να τον ακολουθήσει. Ο Μαρξ εμμένει ταυτόχρονα στο ότι το κεφάλαιο προκύπτει από συγκεκριμένες συνθήκες διαμόρφωσης, από μια ιστορία την οποία μπορεί κανείς να αφηγηθεί, και ταυτόχρονα στο ότι τίθεται, δημιουργείται μόνο του, όπως τίθενται μόνα τους ο κόσμος, η γη, ο άνθρωπος, οι κοινωνικοί σχηματισμοί, το Κράτος, κ.λπ.

Δείχνει λοιπόν ότι, «από τη στιγμή που τίθεται», το κεφάλαιο αφομοιώνει όλες τις προϋποθέσεις του. Θέτει, χωρίς να αποθέτει, αυτό που το θέτει! Δίχως να ξεχνά σε τίποτα τη διαδοχή θετικών γεγονότων, η Γαλλική Επανάσταση μόνο με το ξέσπασμά της μεταβάλλεται σε «Επανάσταση των προυχόντων», σε δική της προϋπόθεση, αυτό που, δίχως εκείνη, θα είχε παραμείνει μια θεσμική συνεύρεση στο προκαθορισμένο πλαίσιο μιας παράδοσης.

Κατά τη γέννηση και την ανάπτυξη του κεφαλαίου, ο στόχος που ακολουθείται υπό μια ακαταμάχητη παρόρμηση είναι πανομοιότυπος με την αρχή. Το κεφάλαιο είναι *Selbstzweck*, τέλος καθ'αυτό³⁵, και εμπνέει στον αναλυτή του κατα-

πληκτικές διατυπώσεις: «Το κεφάλαιο, με αφετηρία την πραγματικότητά του, δημιουργεί το ίδιο τις συνθήκες της πραγματοποίησής του»³⁶, είναι «δημιουργός (*Schöpfer*) του εαυτού του»³⁷. Ίδου οι εγκαταλειμμένες γλωσσικές προφυλάξεις: ο δημιουργός επιδεικνύεται.

Η μοίρα του κεφαλαίου παρέχει την προνομιούχα απεικόνιση, αλλά η αρχή απολαμβάνει ευρύτερη εφαρμογή: «ο άνθρωπος παρατηρεί στην παγκόσμια ιστορία την αδιαμφισβήτητη απόδειξη της αυτοδημιουργίας του (*Geburt durch sich selbst*), της διαδικασίας της γέννησής του»³⁸.

Τη διαλεκτική της θέσης και της προϋπόθεσης που έπαιξε στη φαινομενολογική μετάβαση από τη μια μορφή στην άλλη ο Μαρξ τη δανείζεται από τον Χέγκελ δίχως να του αποδίδει τη δόξα. Υιοθετεί πολλούς εγγελιανισμούς ώστε να μην μπορεί να ομολογεί κάθε φορά τη λεπτομέρεια. Αυτοί που τη γνωρίζουν την αναγνωρίζουν στο πέρασμα. Όταν ετοιμάζεται να έλθει στον κόσμο, το κεφάλαιο βρίσκει ευτυχώς τις απαραίτητες συνθήκες του «ήδη καμωμένες». Δεν δέχεται να υποταχθεί σε αυτό που δεν είναι το ίδιο, σε ένα «μη εγώ». Πρέπει λοιπόν να αναγάγει στο εαυτό αυτό το «μη εγώ», και να το δημιουργήσει ταυτόχρονα με το εαυτό:

Τις αρχαίες αυτές μορφές το κεφάλαιο τις βρίσκει να υπάρχουν ήδη την εποχή της διαμόρφωσης και της γέννησής του. Τις βρίσκει ως προϋποθέσεις (*vorausgesetzt*), αλλά όχι ως προϋποθέσεις που θα είχε θέσει το ίδιο (*gesetzt*), όχι ως μορφές της δικής του διαδικασίας της ζωής (*seines eignen Lebensprozesses*). Όπως βρίσκει στην πηγή το εμπόρευμα, αλλά όχι ως δικό του προϊόν, έτσι βρίσκει και τη νομισματική κυκλοφορία, αλλά όχι ως στιγμή (*Moment*) της δικής του αναπαραγωγής³⁹.

Το ίδιο θέτει λοιπόν τις προϋποθέσεις του.

Βέβαια, σύμφωνα με τον Μαρξ, το κεφάλαιο, απορροφώντας και αφομοιώνοντας τα πάντα, ενσωματώνει επίσης τους εργάτες, παραγωγούς υπεραξίας. Όσο περισσότερο μεγαλώνει και ευημερεί, τόσο ενισχύει επίσης, ενδυναμώνει και μορφώνει το προλεταριάτο, το λογικό και κοινωνικό του αντίθετο. Ο καρπός αυτή τη φορά ωριμάζει μες στο σκουλήκι.

Το κεφάλαιο αρπάζει τα υλικά της διαμόρφωσής του μέσα από τα ερείπια του φεουδαρχισμού. Τα κάνει ιδιοκτησία του, με τις δύο έννοιες της λέξης: *Eigenschaft*, ιδιαίτερη ποιότητα που χαρακτηρίζει ένα πράγμα: *Eigentum*, δύναμη για αποκλειστική χρήση κάποιου πράγματος. Το κεφάλαιο δεν ανέχεται ήδη καθιερωμένους καθορισμούς, εγκατεστημένους στα προγενέστερα καθεστώτα. Τους μεταμορφώνει σε δικά του σπέρματα.

Σηκώνει το κεφάλι σχεδόν με την ίδια έπαρση με το υποκείμενο του Φίχτε: «Ένα ον δεν αρχίζει να θεωρείται ανεξάρτητο», διακηρύσσει ο Μαρξ, «παρά από τη στιγ-

μή που είναι αφέντης του εαυτού του, και δεν είναι αφέντης του εαυτού του παρά μόνο από τη στιγμή που οφείλει την ύπαρξή του στον εαυτό του»⁴⁰. Το κεφάλαιο τίθεται το ίδιο, όπως ο Ναπολέον έγινε αυτοκράτορας βάζοντας στο κεφάλι του μια κορώνα που προμηθεύτηκε από άλλους.

Το κοινό όραμα της πορείας των πραγμάτων χαιρέται μια μετάλλαξη υπό το βλέμμα μέδουσας του Μαρξ: ξαναβάζει στη θέση του έναν κόσμο που προχωρά κατ' αυτόν ανάποδα, με τα ίδια μέσα που είχε χρησιμοποιήσει ο Χέγκελ πιστεύοντας ότι διόρθωνε ήδη την εικόνα. Αλλά, από τη μία, ο Μαρξ δεν αμελεί σε αυτήν την αναστροφή τον θετικό καθορισμό της διαμόρφωσης του ανθρώπου, του κεφαλαίου, του σύγχρονου κόσμου, και από την άλλη δεν καθορίζει σημείο αποπεράτωσης ή κορύφωσης της καθολικής κίνησης. Ο άνθρωπος δεν είναι παρά αυτό που κάνει· του χρειάστηκαν υλικά.

Στη *Φαινομενολογία* όλα συνδέονται. Εάν τραβήξουμε ένα νήμα, διαισθανόμαστε ότι θα ήθελε να ακολουθήσει όλος ο ιστός. Ο Μαρξ σίγουρα δυσκολεύτηκε να συγκρατηθεί. Θα έπρεπε να παραλείψει να καταβροχθίσει όλο το σύστημα για να δοκιμάσει τη γεύση μιας ανθολογίας. Ποιος θα ήθελε να εξετάσει το DNA αυτών των μαραμένων λουλουδιών;

Μετάφραση: Ελένη Οικονόμου

Σημειώσεις

1. Karl Marx, *Manuscrits de 1844*, (μετάφραση στα γαλλικά E. Bottigelli) Éditions sociales, Παρίσι 1962, σ. 3.
2. Στο ίδιο, σ. 130.
3. Στο ίδιο, σ. 128.
4. Στο ίδιο, σ. 131 (*Oekonomische Manuskripte*, Reclam, Λειψία 1968, σ. 233).
5. K. Marx, *Le Capital, Postface à la 2e édition allemande*, (μετάφραση στα γαλλικά J.-P. Lefebvre), Éditions sociales, Παρίσι 1983, σσ. 17-18.
6. Hegel, *Encyclopédie des Sciences philosophiques I*, (μετάφραση στα γαλλικά B. Bourgeois) Vrin, Παρίσι 1970, σ. 360.
7. K. Marx, *Manuscrits de 1844*, ό.π., σ. 131.
8. Στο ίδιο.
9. Μετάξύ άλλων κριτικών των ροβινσωνιάδων από τον Μαρξ, πρβλ. *Contribution à la critique de l'économie politique*, (μετάφραση στα γαλλικά: Husson/Badia, Éditions sociales, Παρίσι 1957, σ. 149 (*Grundrisse*, σ. 5).
10. *Phénoménologie de l'esprit*, (μτφ. J.-P. Lefebvre), Aubier, Παρίσι, σ. 349.
11. Στο ίδιο, σ. 355.

12. Στο ίδιο, σ. 352.
13. *Contribution*, σ. 246 (*Grundrisse*, Dietz, Βερολίνο 1953, σ. 938).
14. *Contribution*, σ. 247 (*Grundrisse*, σ. 939).
15. Βλ. για παράδειγμα, *Contribution*, σσ. 222-223 (*Grundrisse*, σ. 914), σ. 220 (*Grundrisse*, σ. 911), σ. 247 (*Grundrisse*, σ. 938), σ. 15 (*MEW*, XIII, 13, σ. 23), *Cont.*, σ. 242 (*Grundrisse*, σ. 934), και σποράδην.
16. Ο Ένγκελς ξαναπιάνει τη διατύπωση του Χέγκελ (στο «*Passé et présent*» του Κάρολαιλ στα *Annales franco-allemandes*, Reclam, 97, Λειψία, σ. 78, στα γερμανικά).
17. *Phénoménologie*, ό.π., σ. 29.
18. Στο ίδιο, σ. 90. Marx, *Le Capital*, ό.π., σ. 121 (*MEW*, XXXIII, σ. 121).
19. «Το δρομολόγιο της ψυχής που διατρέχει τη σειρά των σχηματισμών όπως τόσοι σταθμοί προεγκατεστημένοι [!] για εκείνη από την ίδια της τη φύση» (*Phénoménologie*, ό.π., σ. 83). Ο Hyppolite μεταφράζει το «vorgesteckt» ως «προδιαγεγραμμένο». Λέμε «der vorgesteckte Ziel»: ο καθορισμένος στόχος.
20. *Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte*, Éditions sociales, Παρίσι 1969, σ. 124.
21. Engels, *Anti-Durhing*, *MEW*, XX, σ. 168.
22. Για παράδειγμα, *Grundrisse*, σ. 21. *Capital*, *MEW*, XIII, σ. 117-118, σ. 122 (μετάφραση στα γαλλικά: J.-P. Lefebvre: σ. 117, σ. 122). XXIV, σ. 132. XXVI, 3, σ. 485 και σποράδην.
23. Το λήμμα «Hegel» στο *Grande Encyclopédie*, Παρίσι 1894, τόμ. 19.
24. *Manuscrits de 1844*, σ. 132 (*Oek. Man.*, σ. 25), ελαφρώς τροποποιημένη η μετάφραση στα γαλλικά.
25. *Manuscrits de 1844*, ό.π., σ. 98 (*Oek. Man.*, σ. 96).
26. Στο ίδιο, σ. 98 (*Oek. Man.*, σ. 196).
27. Πρβλ. Jacques D'Hondt, «Marx et le concept hégélien du travail», στο G. Labia (επιμ.), *De Marx au Marxisme*, CNRS, 196, Παρίσι, σσ. 23-39.
28. *Le Capital*, βιβλίο IV, *Théories sur la plus-value*, τόμ. III, *Supplément* (*MEW*, XXVI, 3, σσ. 445-511). Αυτό που συμβαίνει είναι ότι η διαλεκτική της *Setzung* στον Μαξ μοιάζει περισσότερο, τουλάχιστον στην επαναληπτική και εμμονική της πτυχή, με εκείνη του Φίχτε. Σχετικά με αυτήν βλ. το άρθρο του Claudio Cesa, «Une ambuïté dans la signification du mot *Setzen*» (στα γερμανικά, στο *Le Principe de la première doctrine de la science de Fichte*, *Ars Una*, Neuried, 1996, σσ. 134-144).
29. D'Alembert, *Œuvres complètes*, Belin, Παρίσι 1821-22, τόμ. 2, σ. 5 (κείμενο που παρουσιάστηκε στην Ακαδημία το 1761).
30. «Ο στόχος για τη γνώση είναι εξίσου απαραίτητα καθορισμένος με τη σειρά της προοδευτικής πορείας» (*Phén.*, μετάφραση στα γαλλικά: J.-P. Lefebvre, σ. 8).
31. *Marx-Engels – Werke*, Dietz Verlag, τόμ. XXVII, Βερολίνο, σ. 57. Βλ. Για παράδειγμα τόμ. XX, σσ. 466, 479 και σποράδην (*Dialectique de la nature*, σσ. 195, 210).
32. *Contribution*, σ. 169; *MEW*, XIII, σ. 636, και σε διάφορα άλλα έργα του Μαξ.
33. *Le Capital*, τόμ. IX, *Théories sur la plus-value* (3), Éditions sociales, Παρίσι 1976, σ. 578-579. Ελαφρώς τροποποιημένη μετάφραση στα γαλλικά από το *MEW*, XXVI, 3, σ. 482.
34. Βλέπε επίσης *Contribution*, σσ. 240 και 244.
35. Για παράδειγμα, *Le Captial*, (μετάφραση στα γαλλικά: J.-P. Lefebvre), I, σσ. 171-172 (*MEW*, XXIII, σ. 167) και σποράδην.
36. *Grundrisse*, σ. 364.
37. *Contribution*, σ. 245 (*Grundrisse*, σ. 937).
38. *Manuscrits de 1844*, σ. 97 (*Oek. Man.*, σ. 195).
39. *Théories sur la plus-value*, τέταρτο μέρος του *Capital*, τόμ. III, σ. 554 (*MEW*, XXVI, 3, σ. 460).
40. *Manuscrits de 1844*, σ. 97 (*Oek. Man.*, σ. 195).